Mircea Eliade și caracterul ambivalent al modernismului literar

Gabriel BADEA

Universitatea București, Centrul de Excelență în Studiul Imaginii
University of Bucharest, Center of Excellence in the Study of Image
Personal e-mail: gabi_1333@yahoo.com

Mircea Eliade and the Ambivalent Character of Literary Modernism

This article aims to question more in-depth the picture of literary modernism, emphasizing its ambivalence, distinction operated in a relationship with Tradition, Myth, Ritual, Symbol, etc. Mircea Eliade noted since the interwar period this spiritual and antihistorical direction in literary modernism, and his ideas were confirmed by more recent studies, such as those due to Sorin Alexandrescu, Roger Griffin, Hayden White. In the second part of the article I will pursue the cultural context which prepared and announced the emergence of ethical modernism (anthropology's progress in the late nineteenth century and early twentieth century, the rediscovery of myth and symbol as means of experience and knowledge).

Keywords: literary modernism, ethic/aesthetic, myth, tradition, forgetfulness, desacralization

Preliminarii

Ipoteza de la care pornesc ar fi aceea că în cadrul modernismului literar se poate vorbi despre o „literatură care vrea să-şi amintească", să-şi descopere propria identitate în raport cu moştenirea lăsată de generaţiile din trecut, şi nu doar în raport cu idealurile progresului şi omului nou, idealuri cvasi-utopice, aflate într-o perpetuă transformare odată cu mişcarea Istoriei şi astfel întotdeauna proiectate în viitor. O literatură pentru care uitarea se confundă cu moartea spirituală, fiind conştientă de pericolul ce ameninţă fiecare generaţie: de a se lăsa amăgită de aparenţa noului, a unei libertăţi discutabile sau a progresului („felinarul perfid"[1], după cum îl numea Baudelaire). Mai mult, de a uita normele deduse din experienţa trăită de către generaţiile precedente şi astfel să fie constrânsă la repetarea damnării lui Sisif: distrugând moştenirea dobândită cu efortul generaţiilor precedente, este nevoită să reia acest travaliu, într-un proces ciclic, repetat prin succesiunea generaţiilor.

Este uşor de observat caracterul ambivalent al literaturii moderne. Pe de o parte, este o literatură care vrea să-şi amintească, pe de alta - o literatură care descinde din secolul Luminilor şi al Raţiunii, o literatură care îşi face chiar un blazon din renegarea miturilor fondatoare şi a Tradiţiei. Acest semn al ambiguităţii sau al dualismului literaturii moderne a fost remarcat de către mai mulţi cercetători: Hayden White, Sorin Alexandrescu, Jean Biès.

Dacă literatura modernă ni se prezintă ca o masă enormă de limbaj desacralizat, un continent de idei şi sentimente provenite dintr-o mentalitate «îmblânzită», umanistă, moralistă şi raţionalistă, nu este mai puţin adevărat că în sânul acestei mase, elemente răzlețe constituie veritabile reminiscenţe şamanice, urcând înapoi prin culcuşurile uitării şi străpungând straturile condiţionărilor multiple.[2]

Aşadar vastul proces care defineşte cel mai bine modernitatea – desacralizarea limbajului, instituţiilor, societăţii (precedate cu mult înainte de desacralizarea naturii) – conţine deja germenii unei tendinţe de sens contrar: căutarea unei dimensiuni mitice a existenţei, dimensiune din ce în ce mai evanescentă în haosul

Mircea Eliade

Sursă foto: https://vladhogea.files.wordpress.com/2013/09/mircea-eliade.jpg

de imagini, sunete, mișcări ce asaltează conștiința individului în modernitate.

Pentru cazul românesc, o analiză a contextului socio-politic și o delimitare a celor două ramuri ale modernismului (estetic și etic) a fost realizată de către Sorin Alexandrescu. Una dintre concluziile studiului său este că principalii reprezentanți ai modernismului etic (Eliade și Cioran) au propus „o altă modernitate, un alt sistem de valori și atitudini [...] mai cuprinzătoare decât modernitatea liberal-estetică, deoarece include raționalismul acesteia din urmă într-un complex normativ dominat de spiritualitate (noninstituțională) și sacru, și care termină în același timp un anume ciclu de marginalitate europeană și de dependență de cultura franceză”[3].

În același sens poate fi invocată și distincția de dată recentă, făcută de Roger Griffin, între un modernism programatic și un modernism epifanic. Cel dintâi este asimilat unei tendințe prin care “respingerea modernității se exprimă ca misiune de a schimba societatea, de a inaugura o nouă epocă, de a începe un nou timp”[4]. Dimpotrivă, deși tot “o respingere a modernității”, modernismul epifanic este “cultivarea unor momente speciale în care aflăm un *Aufbruch* [început] de o natură pur interioară, spirituală, lipsită de planuri revoluționare, epocale de a «crea o lume nouă»”[5]. Trebuie menționat că abordarea Modernismului/Modernității, pe care o întreprinde Griffin nu este de natura estetică, ci mai degrabă cosmologică, focalizată pe schimbările ce apar în percepția timpului și a spațiului. Din această perspectivă, modernismul epifanic este interesat de „aspectele arhetipale, durabile ale culturii umane”, hrănindu-se din plin din forțele mitopoetice ale trecutului, în ciuda faptului că este contemporan cu o accelerare a fluxurilor ce absorb timp, capital, forță de muncă, bunuri, tehnologie etc.

Însă nu este mai puțin adevărat că în cadrul modernismului au existat alte orientări care au considerat toate aceste probleme (conceptul spiritualității în artă, religia artei, sacralitatea limbajului) ca fiind mai degrabă încercări de a evada din istorie prin intermediul unor valori definitiv compromise. Raportul a fost observat și de către Hayden White: „Moderniștii sunt adesea criticați în special de Stânga pentru «evadarea din istorie», prin care se înțelege neputința lor de a recunoaște că societatea însăși e cauza «nemulțumirilor»”[6]. Este interesant de remarcat că practica desacralizării și destructurării limbajului este strâns legată de cea a punerii în discuție a conceptului de subiectivitate. În secolul al XIX-lea acesta încă era gândit ca fiind unitar; omul se identifica prin conștiința sa și încă nu exista conceptul de inconștient. Însă orientarea modernismului literar către universul mitului și al simbolului a avut loc într-un anumit context, a fost pregătită sau anunțată de către ideile nou apărute în celelalte domenii ale cunoașterii.

Reabilitarea mitului şi a simbolului la începutul secolului al XX-lea

Un domeniu aflat în plină afirmare a fost cel al etnologiei (așa cum era numită în spațiul european) sau antropologiei (dincolo de Ocean). Inițial, antropologia de secol XIX, în special prin Max Müller, E.B. Tylor, James Frazer, a considerat mitul ca formă specifică mentalității primitive, o formă revolută şi rudimentară în raport cu gândirea modernă. Mitul era situat undeva în zorii umanității, iar modernitatea era percepută ca o vârstă a maturității şi a împlinirii, aflată astfel la antipodul tipului primitiv de raportare cu Lumea si Cosmosul. Însă, spre sfârşitul secolului al XIX-lea, gânditori ca Nietzsche şi Jung au pus în discuție presupusa depășire de către modernitate a paradigmei gândirii mitice, iar ipotezele lor au devenit cu atât mai actuale după izbucnirea violenței şi iraționalității la începutul secolului al XX-lea. Chiar Eliade a schițat o istorie concisă a interpretărilor mitului, începând cu teoriile reducționist-simplificatoare din perioada secolului al XIX-lea şi până la cele amplificatoare de la începutul secolului al XX-lea. Aşadar valorizarea mitului la nivel teoretic s-a făcut într-un raport invers față de procesul de desacralizare sau dezvrăjire a lumii.

Înainte de a fi fost declarat o maladie a limbajului (Max Müller), o creație animistă naivă (E.B. Tylor), o fantezie degradată (Andrew Lang), proiecția unor

fenomene astrale (şcolile germane astro-mitologice şi pan-babiloniene), verbalizarea ritualului (W. Robertson Smith, Jane Harrison şi şcoala britanică a mitului şi ritualului), sau o fantasmă legată de un paricid primordial (Freud) ori de inconştientul colectiv (Jung), mitul a început să fie înţeles într-o manieră mai pozitivă.[7]

Procesul prin care legăturile dintre mit şi modernitate au trecut din spaţiul restrâns al dezbaterilor academice, în sfera conştiinţei publice, a fost descris în lucrarea lui Simon Schama, „Le Paysage et la Memoire":

Înainte ca războiul, pe care am vrut să-l credem cel din urmă, să fi îngropat Luminile în sânge şi mocirlă, existau oameni care susţineau că mitul şi modernitatea nu au nimic incompatibil. Astfel a fost Nietzsche. Astfel Jung care, înainte ca scânteia războiului să se aprindă, visa o Europă înecată în oceane de sânge şi credea că arhetipurile mitice erau gravate în structurile profunde ale psyché-ei umane. A accepta mitul şi a acorda drept de cetăţenie religiei primitive în comportamentele sociale nu însemna pentru el a fugi din calea modernităţii, ci a o privi în ochi. [8]

Dar în acelaşi timp exista şi un revers al problemei: a fost remarcat pericolul ontologic ce ameninţa lumea miturilor şi simbolismul – pericol asupra căruia a insistat tradiţia gândirii raţionaliste şi care cunoaşte o formulare mai recentă la Paul Ricœur: „Lumea miturilor, mai mult decât a simbolurilor primare, nu este o lume liniştită, reconciliată; miturile nu au încetat să lupte unele împotriva celorlalte; fiecare mit este iconoclast în raport cu celălalt, la fel cum fiecare simbol devenit autosuficient tinde să devină greoi, să încremenească într-o formă de idolatrie"[9]. Un exemplu care confirmă regula: decreştinarea Europei s-a produs după mai multe secole de dogmatism religios ce a condus de atâtea ori la izbucnirea de revolte şi războaie între diferitele facţiuni.

Aşadar, procesul modernizării nu este unul ideal, lipsit de echivoc, fapt remarcat şi de către Jürgen Habermas: „Golul dezolant al emancipării reprezintă forma în care blestemul forţelor mitice îi ajunge din urmă pe cei care vor să scape"[10]. Dar ce înseamna mai exact formularea paradoxală „gol dezolant al emancipării", când, de regulă, noţiunea de „emancipare" posedă conotaţii pozitive? Care este maladia specifică modernităţii, cea care se regăseşte mai ales în contextul ei şi mai puţin în cadrul celorlalte vârste culturale? Fiecare domeniu al cunoaşterii şi fiecare autor contribuie cu variantele proprii de răspuns, însă aici vreau să mă opresc asupra reflecţiilor privind „golul dezolant" din chiar „inima" vieţii moderne, oraşul-metropolă. În principiu, pentru *Filosofia vieţii* (*Lebensphilosophie*) de la sfârşitul secolului al XIX-lea, oraşul modern presupune apariţia mulţimilor anonime şi asaltul stimulilor exteriori asupra conştiinţei individuale. Un text clasic pe această temă este cel al lui Georg Simmel, „The Metropolis and Mental Life", care vorbeşte despre atitudinea blazată şi rezervată a individului din marile metropole, datorită selecţiei pe care se vede obligat să o facă între stimulii interiori şi cei exteriori. De aici rezultă o teză care se regăseşte la mai mulţi autori, potrivit cărora maladia modernităţii ar fi dată de o incapacitate funciară de a include durata în experienţă. Walter Benjamin, printr-o lectură încrucişată din Baudelaire, Proust, Bergson, Freud, vorbeşte despre o „atrofie a experienţei", în care nu mai sunt parcurse etapele clasice (percepere, asimilare, procesare, reamintire), care contribuiau la edificarea unui sens al acesteia pentru şi în viaţa individului: „Pe măsură ce factorul de şoc contribuie mai mult la impresiile singulare, conştiinţa trebuie să se apere continuu de stimuli; cu cât reuşeşte mai bine, cu atât pătrund mai puţine impresii în experienţă şi cu atât creşte rolul lor în experienţa trăită."[11] Însă o experienţă trăită nu înseamnă şi captarea esenţei, care este fixată în durată, după Bergson. Benjamin adaugă şi etapele prin care experienţa „tradiţională" este degradată progresiv: de la povestire (care caută să arate cum este încorporată în viaţa celui care povesteşte), la informaţie (care transmite doar întâmplarea ca atare) şi apoi la simpla senzaţie (acel banal bombardament de stimuli)[12].

Pe de altă parte, acel „gol dezolant al emancipării" poate fi văzut şi ca un efect produs de caracterul „creativ distructiv"[13] (Nietzsche) al modernităţii: „Dacă modernistul trebuie să distrugă pentru a putea crea, atunci singura cale de a reprezenta adevăruri eterne este printr-un proces de distrugere, pasibil, în cele din urmă, să eradicheze el însuşi acele adevăruri."[14] Dacă mitul central al modernităţii este mitul progresului, iar modernizare înseamnă cultul maşinii, al noului, al efemerului – o parte însemnată a scriitorilor modernişti contestă noua ordonare a valorilor. În acest sens, Eliade vorbeşte despre luciferismul societăţilor moderne, despre mistica tractorului şi cea a opiului care tind să înlocuiască trăirile căutate prin intermediul experienţei religioase si prin celelalte forme ale cunoaşterii: „Şi când nu te mai poţi pierde în Sfânta Treime – te pierzi în «mistica tractorului». Este parcă un blestem al omului modern de a aluneca tot mai jos, de a-şi potoli setea de pierdere de sine în forme tot mai inferioare de «mistică». Luciferismul omului modern nu constă în împotrivirea lui faţă de Dumnezeu [...] ci în impotrivirea lui prin imitaţia vulgară a lucrării lui Dumnezeu."[15] Caracterul luciferic propriu civilizaţiilor occidentale este remarcat şi în raport cu alte culturi sau civilizaţii tradiţionale: „Omul culturilor tradiţionale nu este singur; dar asta nu înseamnă ca el nu e singur în societate (cum se încearca prin civilizaţiile occidentale luciferice); înseamnă că nu e singur în Cosmos."[16]

Într-unul din ultimele articole publicate în timpul vieţii, „Homo faber et homo religiosus" (1983), Eliade a scris despre unul dintre paradoxurile modernităţii,

coexistența unui pesimism tragic, nevrotic şi a unui optimism robust, în legătură cu soarta viitoare a umanității.

Din alt punct de vedere, la Eliade întâlnim o perspectivă mai puțin comună asupra Literaturii (şi Artei în general), respectiv cea de a media între memoria individuală şi experiența colectivă, ancestrală, ştiut fiind că cea dintâi este redusă la o secvență temporală limitată şi supusă condiționărilor socio-culturale specifice unei epoci anume: „Lectura şi-ar regăsi funcția ei primordială, magică: de a stabili contactul între om şi cosmos, de a aminti memoriei scurte şi limitate a omului o vastă experiență colectivă, de a lumina Riturile"[17]. Pentru individul obişnuit, trecutul ce precede naşterea sa (sau începutul experienței sensibile), constituie un domeniu al suprasensibilului, ce îi poate deveni accesibil doar într-o formă mediată: prin intermediul unor acte sau obiecte ale memoriei. Lectura devine astfel un act al memoriei. În plus, în *Jurnalul* său găsim o însemnare foarte importantă pentru teza studiului de față:

Sunt din ce în ce mai convins de valoarea *literară* a materialelor de care dispune istoricul religiilor. Dacă arta – şi în primul rând arta literară, poezia, romanul – cunoaşte o nouă Renaştere în zilele noastre, ea va fi stârnită de redescoperirea funcției miturilor, a simbolurilor religioase şi a comportamentelor arhaice. În fond, ceea ce fac de mai mult de cincisprezece ani [nu] este cu totul străin de *literatură*. S-ar putea ca cercetările mele să fie considerate într-o zi ca o tentativă de a regăsi izvoarele uitate ale inspirației literare.[18]

Fragmentul citat atestă că pasiunea lui Eliade pentru literatură nu era restrânsă doar la perioada modernă, aspirând în schimb la extinderea câmpului literaturii pe o axă diacronică, spre arhaic, prin înglobarea mitului şi a simbolului religios. În sensul indicat, arta modernă sau literatura pot fi înțelese ca acte ale memoriei, din mai multe puncte de vedere. Fragmentul din *Jurnal* constituie una dintre tezele majore pe care Eliade le-a avansat în privința literaturii moderne, o teză originală şi într-o anumită măsură în contra-curent față de direcțiile dominante din teoria şi critica literară din a doua jumătate a secolului al XX-lea. Originală şi deschizătoare de noi perspective, ideea se regăsea şi la C. G. Jung, Northrop Frye, Joseph Campbell şi alții.

Concluzii

Scopul acestui articol a fost acela de a revizita teorii de dată recentă privind o anumită parte a modernismului literar, ceea ce Roger Griffin numeşte „modernism epifanic", şi Sorin Alexandrescu – „modernism etic". Urmând cheile de lectură propuse de aceste teorii, situate dincolo de canonul estetic[19], am încercat să descopăr în ce măsură raporturile cu Tradiția, cu Mitul sau Ritualul structurează evoluția literaturii moderne, împotriva unei opinii foarte răspândite care pune un semn de echivalență între modernism și inovație, șoc, ruptură, contestare ș.a.m.d. Contribuția lui Mircea Eliade este cu atât mai importantă, datorită faptului că a fost printre primii autori care au sesizat această tendință în cadrul modernismului literar continental și american.

Acknoowledgement:

Această lucrare a fost cofinanțată din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007 – 2013, Cod Contract: POSDRU/159/1.5/S/140863, Cercetători competitivi pe plan european în domeniul științelor umaniste și socio-economice. Rețea de cercetare multiregională (CCPE).

Note:

1. Baudelaire, Charles – „Expoziția universală din 1855. Arte frumoase – 1. Metodă a criticii. Despre ideea modernă de progres aplicată în artele frumoase. Deplasarea vitalității", în *Curiozități estetice*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1971, p. 80: "Vreau să mă refer la ideea de progres. Felinarul ăsta orb, plăsmuirea asta a filozofismului de azi [...] lanterna asta modernă răspândeşte doar beznă peste toate obiectivele cunoaşterii, libertatea se destramă, şi pedeapsa se face nevăzută. Cel ce vrea să privească limpede în istorie, trebuie să sufle mai întâi în felinarul ăsta perfid."
2. Biès, Jean – „Chamanisme et littérature", în *Cahiers de l`Herne: Mircea Eliade*, (Tacou, Constantin dir.), Ed. de l`Herne, Paris, 1978 (ed. consult. 1987), p. 327 [„Si la littérature moderne se présente à nos yeux comme une énorme masse de langage désacralisé, un continent d`idées et de sentiments issus d`une mentalité policée, humaniste, moraliste et rationaliste, il n`en est pas moins vrai qu`au sein même de cette masse, des éléments épars constituent de véritables réminiscences chamaniques, remontant à travers des couches d`oubli et perçant les strates de conditionnements multiples."]
3. Alexandrescu, Sorin – *Modernism și anti-modernism. Din nou, cazul românesc* în „Modernism și antimodernism" (coord. Sorin Antohi), Ed. Cuvântul, Bucureşti, 2008, p. 143
4. Griffin, Roger - *Modernism and fascism*, Palgrave Macmillan, Londra, 2007, p. 62: "the rejection of Modernity expresses itself as a mission to change society, to inaugurate a new epoch, to start time anew"
5. ibidem: "the cultivation of special moments in which there is *Aufbruch* of a purely inner, spiritual kind with no revolutionary, epoch-making designs on «creating a new world»"

6. White, Hayden – „Primitivismul și modernismul", în *Modernism și antimodernism* (coord. Sorin Antohi), Ed. Cuvântul, Bucureşti, 2008, p. 25
7. Eliade, Mircea – *Briser le toit de la maison. La créativité et ses symboles*, Gallimard, Paris,1986, p. 233 [„Après avoir été declaré une maladie du langage (Max Müller), une création animiste naïve (E.B. Tylor), une fantaisie dégradée (Andrew Lang), une projection des phénomènes astraux (les écoles allemandes astro-mythologique et pan-babylonienne), une verbalisation du rituel (W. Robertson Smith, Jane Harrison et l`école britannique du mythe et du rituel) ou un fantasme lié à un parricide primordial (Freud) ou à l`inconscient collectif (Jung), le mythe a commencé à être compris d`une façon plus positive."]
8. Schama, Simon – *Le Paysage et la Memoire* (trad.fr.), Seuil, Paris, 1999, p.240 [„Avant que la guerre qu`on voulait croire la der des ders n`ait enterré les Lumières dans la fange et le sang, il y avait des hommes pour tenir que mythe et modernité n`avaient rien d`incompatible. Ainsi Nietzsche. Ainsi Jung qui, avant méme que le conflit n`éclate, rèvait d`une Europe noyée sous des océans de sang et croyait que les archétypes mythiques étaient gravés dans les structures profondes de la psyché humaine. Accepter le mythe et accorder droit de cité à la religion primitive dans les conduites sociales ne revenait pas pour lui à fuit la modernité mais à la regarder en face."]
9. Ricœur, Paul- *Le conflit des interpretations. Essais d`hermeneutique*, Seuil, Paris, 1969, p.289 [„Le monde des mythes, plus encore que celui des symboles primaires, n`est pas un monde tranquille et réconcilié; les mythes n`ont cessé d`être en lutte les uns avec les autres; tout mythe est iconoclaste par rapport à un autre, de la même façon que tout symbole livré à lui-même tend à s`épaissir, à se solidifier dans une idôlatrie."]
10. Habermas, Jürgen - *Discursul filosofic al modernității*, Ed. All, Bucureşti, 2000, p.121
11. Benjamin, Walter – „Despre unele motive literare la Baudelaire", în *Iluminări*, Ed. Univers, București, 2000, p. 164
12. *idem*, p. 161
13. Bradbury, Malcom; McFarlane, James (ed.) – *Modernism. A Guide to European Literature 1890 – 1930*, Penguin Books, Londra, 1991, p. 445: „...esența dionisiacă a tuturor lucrurilor, a fi în același timp «distructiv creativ» (adică a forma lumea temporală a individualizării și a devenirii, un proces de distrugere a unității) și «creativ distructiv» (adică a devora universul iluzoriu al individualizării, un proces ce implică refacerea unității)" ["...the underlying Dionysiac essence of all things, to be at one and the same time «destructively creative» (i.e. to form the temporal world of individuation and becoming, a process destructive of unity) and « creatively destructive» (i.e. to devour the illusory universe of individuation, a process involving the recreation of unity)."]
14. Harvey, David – *Condiția postmodernității*, Ed. Amarcord, Timișoara, 2002, p. 24
15. Eliade, Mircea – *Fragmentarium*, Ed. Vremea, București, 1939 (ediție consultată *Fragmentarium*, Ed. Humanitas, București, 2008, p. 140)
16. *idem*, pp. 97-98
17. *idem*, p. 83
18. Eliade, Mircea – *Jurnal, vol. I*, Ed. Humanitas, Bucuresti, 1993, pp. 384-385, însemnare din 15 decembrie 1960
19. Alexandrescu, Sorin – *Privind înapoi, modernitatea*, Ed. Univers, București, 1999, cap. „Pentru un mai grabnic sfârșit al canonului estetic"

Bibliography:

Alexandrescu, Sorin – *Privind înapoi, modernitatea/ Looking Back, Modernity*, Ed. Univers, București, 1999

Alexandrescu, Sorin – *Modernism și anti-modernism. Din nou, cazul românesc/ Modernism and Anti-modernism. Again, the Romanian Case* în „Modernism și antimodernism" (coord. Sorin Antohi), Ed. Cuvântul, Bucureşti, 2008

Baudelaire, Charles – *Curiozități estetice/ Aesthetic Curiosities*, Ed. Meridiane, București, 1971

Benjamin, Walter – *Iluminări/ Illuminations*, Ed. Univers, București, 2000

Biès, Jean – „Chamanisme et littérature"/ „Shamanism and Literature", în *Cahiers de l`Herne: Mircea Eliade*, (Tacou, Constantin dir.), Ed. de l`Herne, Paris, 1978 (ed. consult. 1987)

Bradbury, Malcom; McFarlane, James (ed.) – *Modernism. A Guide to European Literature 1890 – 1930*, Penguin Books, Londra, 1991

Eliade, Mircea – *Briser le toit de la maison. La créativité et ses symboles/ Breaking the Roof of the House: Creativity and his Symbols*, Gallimard, Paris,1986

Eliade, Mircea – *Fragmentarium*, Ed. Humanitas, București, 2008

Eliade, Mircea – *Jurnal/ Journal, vol. I*, Ed. Humanitas, Bucuresti, 1993

Griffin, Roger - *Modernism and fascism*, Palgrave Macmillan, Londra, 2007

Habermas, Jürgen – *Discursul filosofic al modernității/ Philosophical Discourse of Modernity*, Ed. All, Bucureşti, 2000

Harvey, David – *Condiția postmodernității/ The Condition of Postmodernity*, Ed. Amarcord, Timișoara, 2002

Ricœur, Paul – *Le conflit des interpretations. Essais d`hermeneutique/ The Conflict of Interpretations. Essays of Hermeneutics*, Seuil, Paris, 1969

Schama, Simon – *Le Paysage et la Memoire/ Landscape and Memory*, Seuil, Paris, 1999

White, Hayden – „Primitivismul și modernismul"/ "Primitivism and Modernism", în *Modernism și antimodernism* (coord. Sorin Antohi), Ed. Cuvântul, Bucureşti, 2008